

iz slavenskih jezika pokazuje da prvotne složenice ovog formalnog tipa imaju pet različitih značenja:⁷

a) nomina agentis

klasober (Vuk 282), *kotlokrp* (Vuk 304), iz starijih tekstova *vinotoč* (Mažuranić 1576: u povelji Krešimira iz god. 1066) i *mačotreb* (Mažuranić 621: iz 14. st.);⁸

b) nomina instrumenti

kolomaz (Vuk 296), *trnomet* (Vuk 774), *solotuk* (Vuk 722), *rukodrž* (Vuk 677);⁹

c) nomina loci

sjenokos (ARj 15, 160), *sjenožet* (ARj 15, 163), *vodopoj* (Vuk 72), *kolovrat* (Vuk 296), iz starijih tekstova *žrbnosékb* »mjesto, gdje se sijeku žrnovi« (ARj, rukopis);¹⁰

d) nomina temporis

Općeslavenska je riječ ovdje *listopad* kao naziv za »oktobar« ili »novembar«;¹¹

e) nomina rei actae

crvotoč (Vuk 842), *rukosad* (Vuk 677), *rukotvor* (ARj 14, 295: od della Belle) slično *rukočin*, usamljeno kod Kanižlića (ARj 14, 289).¹² Sinonimi ove pete podskupine su *crvotočina* (Vuk 842)¹³ i *rukotvorina* (Vuk 677).

Na osnovi svih navedenih primjera čini se da Belić i Kostić sa svojim argumentima imaju pravo i da su njihovi zaključci opravdani. Ova zbirka prilično starih ili narodnih tvorbi ne zna za endocentrične složenice, tj. uglavnom nomina actionis. Međutim, slika se mijenja ako se uzme u obzir građa

russkij slovar', Moskva, 1957. – Pravopis hrvatskosrpskoga književnoga jezika s pravopisnim rječnikom, Zagreb–Novi Sad, 1960. – J. Gebauer, Slovník staročeský, I/II, Prag, 1903/1916. – Słownik staropolski, Warszawa, I/1953 ff. – G. E. Kočin, Materialy dlja terminologičeskogo slovarja drevnej Rusi, Moskva, 1937.

⁷ Što se tiče srpskohrvatske građe, usp. prije svega navedeni članak D. Kostića.

⁸ Usp. staroruski pivovar »pivar« (Kočin 237), drvéděl »tesar« (Kočin 104), staropoljski bartodziel »pčelar« (Słownik staropolski 1, 68), drwoczep »drvošćea« (Słownik staropolski 2, 201), staročeski čaronos (Gebauer 1, 155).

⁹ Usp. staroruski vodonos (Kočin 405), staročeski kolovrat (Gebauer 2, 85), staropoljski kolomaz (Słownik staropolski 4, 320), staročeski kolomaz (Gebauer 2, 84).

¹⁰ Usp. ruski senokos, poljski sianokos, slovenski senokos, bugarski senokos (ARj 15, 160), slovenski senožet, ukrajinski sinožat', poljski sianožęc (ARj 15, 163), staroruski rybolov (Koči 308).

¹¹ Usp. ruski dial. listopuk »maj« (Vasmer EWb 2, 45), staročeski listoprah »novembar« (Gebauer 2, 258), slovenski vinotok »oktobar«, a kod Primoža Trubara kozoprsk i listogoj za »oktobar« (vidi F. Miklosich, Die slavischen Monatsnamen, Denkschriften der kaiserl. Akademie. Wiss., Phil. hist. Cl. 17, Beč, 1867).

¹² Usp. poljski czrewotocz (Linde, Słownik języka polskiego 1, 369), s uputom na odgovarajuće češke i slovačke oblike.

¹³ Usp. staročeski črvotočina (Gebauer 1, 191).

iz novijih razdoblja književnog jezika, koja se ističu u prvom redu golemim bogaćenjem rječničkog blaga.

Pojedinačno u 18. stoljeću i u prvoj polovini 19, a u većem broju od sredine prošloga javljaju se nove složenice koje se ne daju uvrstiti u gore navedene skupine:

z e m l j o t r e s se pojavljuje, kako svjedoči rukopisni dio Akademijina rječnika, prvi put već kod Pavla Rittera Vitezovića, ali tek u novije doba (usp. Popović 2,75, ovdje pored **z e m l j o t r e š n j a**, Ristić-Kangrga 27, Benešić 1269, Jurančić 1167, Tolstoj 241, DDM 937) potiskuje stariji naziv **trešnja** (ARj 18, 618: od 1508 dalje) i konkurira **p o t r e s u** (ARj 11, 206: od 1508 dalje);

k r v o t o k se nalazi već u rječnicima Belostenčevom i Stullijevom (ARj 5, 711), kasnije kod Fröhlich 116, Šuleka 255, Popovića 2, 114, Nemičića 127, Ristić-Kangrga 398, Benešića 361, Jurančića 353, Tolstoja 353, DDM 257;

r i b o l o v susrećemo prvi put u rječniku A. Jambrešića 1740 (ARj 13, 940), uobičajen je od Šuleka 479, Popovića 1, 122, Parčića 370, Ristić-Kangrga 893, Benešića 863, Jurančića 812, Tolstoja 829, DDM 645;

v o d o m e t se javlja već 1790. u rječniku T. Abramovića (str. 658; srp.-njemački dio, str. 17) i može se smatrati rusizmom, u kasnijim rječnicima od Mažuranić-Užarevića 340 (s. v. »Springbrunnen«), Fröhlich 547, Šulek 1280, Šulek, Term. 1073, Parčić 1118, DDM 883;

v o d o p a d čitamo već u Srbskim novinama za godinu 1834. (prema ARj), poslije toga redovno u rječnicima počevši od Mažuranić-Užarevića 117, odn. 425; usp. i Naš jezik 4 (1936) 163;

i g r o k a z je zastupljen samo na zapadu, od Mažuranić-Užarevića 308, Šulek 1142 (s. v. »Schauspiel«), Šulek, Term. 409, Parčić 225, Benešić 230, Jurančić 200, DDM 165;

k o l o s i j e k kod Mažuranić-Užarevića 236;

b r o d o l o m je prvi zapisao Drobnić 11, kasnije Šulek 1153, Popović 2, 13, Parčić 47, Ristić-Kangrga 44, DDM 40;

b r o d o k r š se nalazi samo u Njemačko-srbskom rječniku D. Isajlovića iz 1847. god. (vidi SARj 2, 200), za isti pojam kod Stullija (ARj 1, 670) i kod Šuleka (Term 118) stoji brodokršje;

U njemačko-hrvatskom rječniku Bogoslava Šuleka dolaze prvi put:

v i n o b e r, Šulek 1156 (pored **vinobera**, koja je zabilježena već u 16. st. (ARj); **vinober** kod Vuka 65 nije sasvim jednoznačno, jer se može shvatiti i kao »vrijeme vinobera«), Parčić 1110, Ristić-Kangrga 65, Tolstoj 72, DDM 876;

k i t o l o v, Šulek 1534, Jurančić 278 (kod Mažuranić-Užarevića 423, kao u ruskom jeziku, samo u značenju »Walfischfänger«);

s l i n o t o k, Šulek 1266, Popović 2, 327, Benešić 932, Jurančić 870;
t r b o r e z, Šulek 172, Nemičić 94, Benešić 1078, Jurančić 985.

Rječnici Đorđa Popovića (1879 i 1881) prva su nalazišta za:

r u k o l j u b, Popović 1, 149, Ristić–Kangrga 904, Benešić 876, Jurančić 822, Tolstoj 838, DDM 655 (već Stulli, prema ARj 14, 289, imao je složenicu koja međutim odgovara njemačkom tipu: r u k o c j e l o v, a Šulek 633 s. v. »Handkuss« daje samo opise c ě l o v i p o l j u b a c u r u k u);

v a t r o m e t, Popović 1, 122, Parčić 1103, Ristić–Kangrga 56, Benešić 1169, Jurančić 1078, Tolstoj 64, DDM 870; usp. Kostić, Naš jezik 2 (1934) 250;

v o d o s k o k, Popović 1, 263, Ristić–Kangrga 72, Bakotić 104, Benešić 1193, Jurančić 1076, Tolstoj 76, DDM 883;

b r a k o l o m, Popović 2, 12 (prvi tom ima s. v. »Ehebruch«, str. 98, samo p r e l j u b o č i n s t v o, b r a k o l o m s t v o, p r e l j u b), Jurančić 43;

s l u z o t o k, Popović 2, 327, Ristić–Kangrga 972, Jurančić 873, Tolstoj 885, DDM 700.

D. Parčić je u svom rječniku (u trećem izdanju 1901. god.) prvi zabilježio: m i r o z o v, Parčić 423, Benešić 430, Jurančić 372, DDM 302;

k o s t o l o m, Parčić 353 (kod Šuleka 770: k o s t o l o m i n a, a k o s t o l o m je ovdje nomen agentis i znači »Knochenbrecher«), Benešić 339, Jurančić 297, DDM 243;

s a l o t o k, Parčić 887, Ristić–Kangrga 916, Bakotić 1068, Jurančić 831, DDM 664;

ž a l o p j e v, Parčić 1189.

U medicinskom rječniku Nemičića (1913) nalazimo:

m l j e k o t o k, Nemičić 628, Benešić 437, Pravopis 445;

m a z o t o k, samo kod Nemičića 908.

Osim toga sam iz našeg stoljeća našao:

v o d o s t a j, Ristić–Kangrga 72, Bakotić 105, Benešić 1193, Jurančić 1096, Tolstoj 77, DDM 883;

v o d o s t o j, Ristić–Kangrga 72, Jurančić 1096, Tolstoj 76;

v a l o m e t, Bakotić 84, Jurančić 1074, Tolstoj 60;

t r b o s j e k, Jurančić 986;

ž a l o p o j, Tolstoj 172 (Ristić–Kangrga i DDM imaju samo ž a l o p o j k a);

č e d o m o r, Pravopis 238.

Ovi neologizmi novije povijesti hrvatskosrpskog jezika u većini su kalkovi prema latinskim ili njemačkim uzorcima odnosno pozajmljenice iz češkoga ili

ruskoga:¹⁴ zemljotres prema Erdbeben ili terrae motus, ribolov prema Fischfang (usp. češki rybolov), vodopad prema Wasserfall (usp. češki vodopád, rus. vodopad, ali i polj. wodospad), kolotijek prema Kreislauf, brodokrš i brodolom prema naufragium ili Schiffbruch, rukoljub prema Handkuss, kitolov prema Walfischfang, brakolom prema Ehebruch, žalopjev i žalopoj prema Klagegesang, Klage lied (usp. češki žalozpěv), vodostaj i vodostoj prema Wasserstand, čedomor prema Kindermord. Sasvim je to očigledno kod medicinskih termina kao krvotok prema haemorrhagia ili Blutfluss (usp. češki krvotok, polj. krwotok), slinotok i sluzotok prema sialorrhoea ili Speichelfluss (usp. češki slinotok, slizotok, polj. ślinotok, śluzotok), salotok i mazotok prema seborrhoea ili Schmerfluss i mljekotok prema galactorrhoea ili Milchfluss (usp. češki mlékotok). U nekim slučajevima, međutim, mogu se ustanoviti odstupanja od tuđih predložaka, kao npr. kod vodom et – Wasserkunst (ali usp. rus. vodom et), vodoskok – Springbrunnen (usp. češki vodoskok kod Jungmanna i vodotrysk, polj. wodotrysk), igrokaz – Schauspiel, vatrom et – Feuerwerk, a katkad su srpskohrvatske složenice sasvim nezavisne u svojoj motivaciji: valomet – Brandung, mirozov – Zapfenstreich. Ne može, dakle, biti sumnje o tome da je čitav ovaj tip složenica ušao u hrvatskosrpski jezik preko tih kalkova i slavenskih tuđica i da u osnovi u tim riječima i postoji. Unutarnju, od vanjskih poticaja nezavisnu produktivnost ovaj tip nije razvio. Ali to još ne znači da ga samo zbog toga treba ukloniti, kako je zahtijevao Belić, jer s tim bi se istim razlogom morao izbaciti velik dio rječničkog blaga.

U konkretnom je slučaju vrlo teško razlikovati kalkove od pozajmljenica. Utjecaj češke naučne terminologije u Hrvatskoj, na primjer, dobro je poznat.¹⁵ A nije ni isključeno da se radi o vlastitoj tvorbi, i neće biti pogrešno, ako se uzme u obzir više mogućnosti. Riječ krvotok na primjer, koja ima paralelu i u češkom i u poljskom jeziku, ali se susreće već kod Belostenca, pokazuje da treba biti vrlo oprezan u objašnjenju porijekla pojedinih riječi.

Kao zaključak možemo iznijeti:

¹⁴ To naravno, ne isključuje da se i u ovim jezicima radi o kalkovima. Za češki v. F. Šverák, Složená slova s-met. Naše řeč, 39 (1956) 118–120.

¹⁵ Pored starijeg priloga Maretića u Radu usp. prije svega Lj. Jonke, Slavenske pozajmljenice u Šulekovu »Rječniku znanstvenoga nazivljača. Filozofski fakultet, Zbornik radova, 3. Zagreb, 1955, str. 71 ff. i Bogoslav Šulek kao puristički savjetnik. Pitanja književnosti i jezika, 3. Sarajevo, 1956, str. 5 ff.

1) Kako potvrđuju drugi slavenski jezici i narodni jezik, formalni tip IO + KM + GO + Ø prvotno ima pet značenjskih varijanata, koje su sve egzocentrične;

2) Počevši od 18. stoljeća, a napose posljednjih sto godina razvio se novi značenjski tip, koji obuhvaća uglavnom endocentrične nomina actionis, ukupno otprilike 30 riječi, tako da za današnji književni jezik treba početi od šest značenja;

3) Novo se značenje razvilo kalkiranjem njemačkih odnosno latinskih riječi ili pozajmljivanjem iz drugih slavenskih jezika, prije svega iz češkoga, a inače je taj podtip slabo produktivan;¹⁶

4) Ovaj razvoj nije isključivo neka hrvatska osobitost, nego se može zapaziti u svim kulturnim središtima hrvatskosrpskog jezičnog područja koji su važni za normu današnjega književnog jezika. Insistiranje na tome da je konkretna riječ *n o g o m e t* nepravilna nedopustivo je sužavanje povijesne perspektive.

Iz svega toga proizlazi da je složenica *n o g o m e t* – a isto vrijedi i za *r u k o m e t* – gramatički pravilna, da je u sistemu tvorbe riječi književnog jezika.

Drugo je pitanje povijest same riječi »*n o g o m e t*«, koja je povezana s poviješću predmeta, u ovom slučaju dakle s dolaskom nogometne igre u Hrvatsku. Na temelju članka u Enciklopediji Jugoslavije može se u osnovnim crtama pratiti razvoj.¹⁷ U svom današnjem obliku nastala je ova igra loptom 1863. u Engleskoj, a 1892. prenio ju je Franjo Bučar u Zagreb, gdje su se u početku njime bavili učenici i studenti. Kao oznaka za tu novu vrstu sporta upotrebljavala se najprije tuđica *f u d b o l*. Uskoro je Slavko Rutzmer-Radmilović pronašao naziv *n o g o m e t*. God. 1903. osnovan je *P r v i n o g o m e t n i i s p o r t s k i k l u b Z a g r e b*, 1908. pojavila se knjižica *P r a v i l a n o g o m e t a M. Z o r i č i ć a*, 1919. je u Zagrebu osnovan *J u g o s l a v e n s k i n o g o m e t n i s a v e z*. Sve je to pridonijelo da je oznaka *n o g o m e t* brzo stekla pravo građanstva i prodrla čak u slovenski jezik, iako je u Srbiji i u zajedničkim državnim organizacijama tuđica imala prednost (*S r p s k i f u t b a l s k i k l u b*, Novi Sad 1902, *M e đ u n a r o d n a f u t b a l s k a f e d e r a c i j a* (FIFA), u koju je Jugoslavija bila 1921. primljena, i, nakon drugog svjetskog rata, *F u t b a l s k i s a v e z J u g o s l a v i j e*, itd.).

U rječnike je riječ *n o g o m e t* ušla relativno kasno, ako se ne uzme u obzir jedan tipičan izuzetak.¹⁸ Ni Parčić (1901), ni Iveković–Broz (1901), ni

¹⁶ Nisam uzeo u obzir riječi sa drugom glagolskom osnovom na -pis, koje su se razvile pod češko-latinskim utjecajem (časopis, na primjer, već u Mažuranić–Užarevićevom rječniku od 1842, u odostražnom Matešićevu rječniku svega 19 primjera), jer drugi dio ovdje uglavnom vrši funkciju sufiksa.

¹⁷ T. 3. Zagreb, 1958, str. 412/3.

¹⁸ Usp. F. A. Bogadek, Veliki englesko-hrvatski rječnik. Dodatak. Pittsburgh/Pa., 1915. str. 203 (s. v. »football«).

Ristić–Kangrga (1928) nemaju ove riječi. Također je ne navodi ni T. Maretić u svom Jezičnom savjetniku koji je izašao 1924. Prvi su je – u Jugoslaviji – unijeli u rječnike Bakotić (1936) i Ristić–Kangrga (Nemačko-srpsko-hrvatski rečnik, 1936), zatim J. Abramović u svoj Francusko-hrvatski rječnik, 1937). Značajno je da je nema u Beličevu Pravopisu od 1950. (u kojem uostalom nema ni fudbala), niti u zajedničkom pravopisu od 1960 – ovdje, na str. 298. samo fudbal –, očito zato što riječ n o g o m e t nije pravopisni problem.

Rutzmer–Radmilovićev neologizam – ako zaista potječe od njega, u što se ovdje ne možemo upuštati¹⁹ – zapravo je kalk engleske riječi foodbal i plod je purističkih nastojanja, karakterističnih za tradiciju Srednje Evrope, gdje se u proširenju rječničkog blaga vrlo često daje prednost prevođenju tuđica. Ovom srednjoevropskom društvu pripada i njemački Fussball, poljska piłka nożna, češka kopaná, mađarski labdarugás, ali i novogrčki pódósfairon, dok svi ostali značajniji evropski jezici upotrebljavaju posredno ili neposredno preuzetu englesku riječ.

Hrvatska složenica n o g o m e t, međutim, ne odgovara potpuno engleskom foodball-u, kao na primjer njemački Fussball, nego varira drugi dio složenice pomoću glagolske osnove (metati/metnuti) i prelazi tako u sasvim drugi tip složenica. Najbliže n o g o m e t u stoji mađarski labdarugás, što znači »metanje loptom«, »loptomet« (labda = lopta, rugni = »metati«, -ás = sufiks), dakle isto nomen actionis. Čini mi se da to nije slučajno. Ali da se to provjeri, potrebna su pitanja proučavanja svih okolnosti postanka ove riječi.

FONEMSKA DISTRIBUCIJA I SEKUNDARNO A U SUVREMENOM HRVATSKOSRPSKOM KNJIŽEVNOM JEZIKU

Josip Silić

U objašnjavanje fonoloških, morfonoloških i morfoloških pojava suvremenog hrvatskosrpskog književnog jezika naše školske gramatike unose suviše historizma. Tako, na primjer »Gramatika hrvatskosrpskoga jezika«, koje su autori Brabec, Hraste i Živković, na str. 178. objašnjava postanak oblika odnosnog pridjeva *požeški* ovako: »od požeg-ьski → požežьski → požežki → požeški«. Slično se objašnjavaju i ostali oblici odnosnih pridjeva: *muški*, *proročki* i dr. Iz toga izlazi da je svima njima, tj. odnosnim pridjevima ovoga tipa, zajednički morfem *-bski*, što, dakako, nitko ne poriče. Na str. 86. pak

¹⁹ Da zaista potječe od njega potvrđuju i riječi Franje Bučara koje Jerko Šimić objavljuje u Večernjem listu 7. 2. 1969.